

УДК 378.093.5.011.3-051:373.3]:159.955.4
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.79.1.12>

О. О. Андрющенко

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри дошкільної та початкової освіти
Запорізького національного університету

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті обґрунтовано актуальність дослідження проблеми розвитку рефлексивних умінь майбутніх учителів початкових класів в умовах рефлексивно-орієнтованої парадигми освіти.

На основі аналізу й узагальнення психолого-педагогічної літератури з'ясовано, що феномен «рефлексивні вміння вчителя» розглядається з позиції положень системомислєдїяльнїсного, діяльнїсного, компетентнїсного, акмеологічного підходів, а також у контексті вивчення рефлексії як психологічного явища. Зазначено, що в сучасних наукових джерелах рефлексивні вміння педагога виокремлюються відповідно до механізмів рефлексії, основних етапів рефлексивної діяльності, форм здійснення рефлексії, структурних компонентів діяльності, структури професійної компетентності тощо.

Зміст феномену «рефлексивні вміння вчителя початкових класів» розглянуто в семантичній єдності базових понять «педагогічна рефлексія» й «уміння» та охарактеризовано як особистісно-професійне утворення, систему усвідомлених дій та операцій, що спрямовані на аналіз різних сфер професійної активності вчителя з метою розв'язання проблемних ситуацій.

Визначено механізми рефлексивної діяльності як способи рефлексивних дій, що у процесі теоретичного та практичного засвоєння стають базовими рефлексивними вміннями педагога початкової школи.

Акцентовано увагу на необхідності розвитку рефлексивних умінь як метаінтегральних, що забезпечують аналіз, свідому регуляцію, своєчасну корекцію освітньої та професійної діяльності вчителя початкової школи.

Охарактеризовано окремі методи розвитку рефлексивних умінь майбутніх учителів початкових класів, а саме: рефлексивні методи та прийоми навчання, виокремлені на основі механізмів рефлексії; метод схематизації; рефлексивна дискусія; рефлексивний полілог; ведення рефлексивного щоденника.

Ключові слова: педагогічна рефлексія, механізми рефлексивної діяльності, рефлексивні вміння вчителя початкових класів, методи розвитку рефлексивних умінь майбутніх учителів початкової школи.

Постановка проблеми. Інтеграція України в Європейський освітній простір, реформування та розвиток національної системи освіти зумовлюють нові підходи до процесу професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи. Одним із перспективних напрямів такої підготовки є рефлексивно-орієнтована парадигма освіти, що передбачає переважно активне навчання студентів з метою глибшого вивчення та розуміння матеріалу, рефлексивну взаємодію всіх суб'єктів освітнього процесу, організацію розвивального рефлексивного середовища, в якому створюються всі умови для активного саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації кожного здобувача вищої освіти [5].

На думку М. Марусинець, рефлексія є однією з ключових складових частин сучасного інноваційного навчання, тією «педагогічною універсалією», завдяки якій свідомість стає «живим» інструментом самоорганізації майбутнього фахівця [10, с. 83]. Саме рефлексія є інструментом мислення, вагомим чинником самопізнання та само-

розвитку особистості, джерелом формування внутрішнього досвіду. Проте відомо, що здатність учителя здійснювати рефлексію забезпечується розвиненими рефлексивними вміннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що феномен «рефлексивні вміння вчителя» у психолого-педагогічній літературі розглядається в різних аспектах. Так, у працях А. Бізяєвої, І. Зязюна, Ю. Кулюткіна, М. Марусинець, І. Муштавінської, О. Новікова, О. Стеценко та інших рефлексивні вміння вчителя досліджуються в контексті вивчення проблем педагогічної рефлексії. У роботах І. Зимньої, І. Ісаєва, Т. Леонтєвої, А. Маркової, В. Сластьоніна та інших рефлексивні вміння виокремлюють у структурі професійної компетентності педагога Теоретико-методичні аспекти розвитку рефлексивних умінь майбутніх учителів наведено в дослідженнях О. Герасимової, М. Косової, М. Лопарьової, А. Умінської, Т. Ушевої, зокрема вчителів початкової школи – в роботах Г. Лозенко, Л. Панової.

Аналітичне осмислення наукового доробку згаданих авторів доводить, що розвинені рефлексивні вміння вчителя, зокрема вчителя початкової школи, стають дієвим інструментом особистісного та професійного вдосконалення педагога, що забезпечує постійне підвищення ефективності педагогічної діяльності. У зв'язку з цим розвиток уміння здійснювати рефлексію має займати чільне місце у процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Мета статті – розкрити науково-методичні аспекти розвитку рефлексивних умінь учителів початкових класів у системі вищої педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Аналіз численних наукових досліджень доводить, що рефлексивні вміння вчителя розглядаються з позиції положень системомислєдїяльнїсного (М. Алексєєв, Г. Щєдровицький та ін.), діяльнїсного (А. Леонтєєв, В. Шадриков та ін.), компетентнїсного (А. Маркова, В. Сластьонін та ін.), акмеологїчного (О. Анїсімов, А. Деркач та ін.) підходів; у процесі вивчення проблематики рефлексії як психологїчного явища (А. Карпов, І. Семенов, С. Степанов та ін.). Критичний аналіз наукових джерел засвідчує, що для поняття «рефлексивні вміння вчителя» характерна поліаспектність поглядів щодо визначення його сутності, змісту та класифікації.

У межах компетентнїсного підходу А. Маркова, С. Білоконний рефлексивні вміння вчителя розглядають як особливу групу педагогїчних умінь, що характеризують рівень рефлексивності мислення особистості [9, с. 35] та допомагають педагогу здійснювати аналіз, облік і оцінювання результатів власної діяльності та діяльності учнів [1, с. 16].

З позиції діяльнїсного підходу М. Лопарьова процес формування рефлексивних умінь у студентів характеризує як систему усвідомлених дій та операцій, спрямовану на розуміння та осмислення особистістю власних якостей, дій і вчинків [8, с. 11].

За визначенням О. Герасимової, рефлексивні вміння майбутніх учителів є складним особистісним утворенням, що реалізується у здатності особистості об'єктивно аналізувати свій внутрішній світ, індивідуальні властивості, діяльність, поведінку тощо [2, с. 44].

Спираючись на положення системомислєдїяльнїсного підходу, Т. Ушева рефлексивні вміння здобувачів вищої освіти визначає як способи виконання рефлексивної діяльності, що засвоєні на основі знань про рефлексію [12, с. 28].

Цікавими для нас є наукові погляди Г. Лозенко, яка рефлексивні вміння майбутнього вчителя початкових класів інтерпретує як комплексні психічні утворення, що представлені системою знань і способів дій для здійснення різних видів рефлексії [7, с. 10].

У сучасних підходах до класифікації рефлексивних умінь педагога вони виокремлюються відповідно до структурних компонентів діяльності (М. Демидко); механізмів рефлексії (О. Новіков); основних етапів рефлексивної діяльності (С. Білоконний); форм здійснення рефлексії (Т. Ушева); у структурі професійної компетентності (Т. Леонтєєва, В. Сластьонін та ін.) тощо.

У визначенні сутності поняття «рефлексивні вміння вчителя початкових класів» ми спираємося на основні характеристики базових понять «педагогїчна рефлексія» та «уміння». Таким чином, визначаємо їх як особистісно-професійне утворення, систему усвідомлених дій та операцій, що спрямовані на аналіз різних сфер професійної активності вчителя з метою розв'язання проблемних ситуацій.

Рефлексивні вміння вчителя початкових класів ми розглядаємо як компонент педагогїчної рефлексії, яка, згідно з дослідженнями А. Карпова [6], існує в трьох модусах: як процес (тобто рефлексивна діяльність), професійна властивість (рефлексивність) і як стан (рефлексування).

Рефлексивна діяльність здійснюється етапами завдяки певним механізмам, про що доводять наукові дослідження М. Алексєєва, О. Анїсімова, Т. Разіної, А. Тюкова, А. Хуторського, Г. Щєдровицького та інших. Осмислення та узагальнення означених праць щодо дослідження процесуальних ознак рефлексії дало змогу визначити такі механізми, як: *рефлексивна пауза, рефлексивний вихід, аналіз послїдовності дій, категоризація, конструювання, схематизація, об'єктивація та рефлексивне повернення*. Виокремлені механізми є тими способами рефлексивних дій, що у процесі теоретичного та практичного засвоєння стають базовими рефлексивними вміннями педагога початкової школи. Ці вміння застосовуються під час аналізу проблемної ситуації в різних сферах професійної активності вчителя, зокрема в інтелектуальній, особистісній, діяльнїсній, комунікативній. Виокремлення саме цих сфер, на наш погляд, зумовлено специфікою професії вчителя початкової школи, а саме: її поліпредметністю; багатофункціональністю, динамічністю; широким спектром соціальних ролей (учитель, вихователь, мотиватор, тьютор, фасилітатор, новатор, друг, лікар тощо), референтністю ролі вчителя для учнів початкової школи; необхідністю постійної взаємодії та комунікації з дітьми молодшого шкільного віку, їхніми батьками (опікунами) та іншими учасниками освітнього процесу.

Зауважимо, що визначені рефлексивні механізми в комплексі відображають цілісний процес розгортання рефлексії, проте вивчення та осмислення кожного з них дає змогу розглядати їх як окремий метод (прийом) розвитку базових рефлексивних умінь учителів початкових класів.

Оскільки рефлексія належить до найвищих метаінтегральних процесів психічної регуляції діяльності та поведінки людини (А. Карпов [6]), рефлексивні вміння вважаємо метаінтегральними, що забезпечують аналіз, свідому регуляцію, своєчасну корекцію освітньої, професійної діяльності майбутнього вчителя початкової школи.

Отже, розглянемо деякі методи розвитку рефлексивних умінь майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти. Ці методи можна використовувати в циклі дисциплін загальної та професійної підготовки фахівців, як окремий спецкурс або курс за вибором студентів, під час проходження навчальної та виробничої практики, в процесі проведення лекційно-практичних занять, семінарів, тренінгів, майстер-класів тощо.

Насамперед зазначимо, що поняття «метод» розуміємо як сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності» [4, с. 486]. Нам імпонує думка Г. Щедровицького, який наголошував на необхідності застосування методу для вирішення будь-якого завдання, оскільки для цього «потрібно знати його умови, володіти певними засобами, вміти побудувати процедуру або процес розв'язання» [13, с. 226].

На наш погляд, відпрацювання базових (процесуальних) рефлексивних умінь доцільно здійснювати під час моделювання вирішення професійних проблемних ситуацій. Майбутнім учителям варто запропонувати пригадати і коротко записати таку ситуацію із власного досвіду (під час проходження практики). Застосування базових рефлексивних методів і прийомів під час вирішення проблемної ситуації сприяє формуванню у студентів системи рефлексивних дій, а саме: вміння робити зупинку (рефлексивну паузу), що дає можливість зробити проблемну ситуацію об'єктом власного мислення; вміння свідомо здійснювати перехід із позиції діяча в позицію аналітика («рефлексивний вихід», Г. Щедровицький); вміння аналізувати ситуацію та знаходити нові концепції, знання, способи, умови, на підставі яких можливий вихід із проблемної ситуації (аналіз і категоризація); вміння конструювати нову модель поведінки та презентувати її у вигляді схеми, малюнка, плану дій (конструювання та схематизація); вербалізація та інтерпретація створеної моделі та впровадження її у практику (об'єктивація, рефлексивне повернення).

Активізації процесуальних рефлексивних умінь студентів сприяє постійна фіксація уваги на механізмах рефлексії, їхніх функціях та послідовності виконання. Такий підхід забезпечує формування майбутнього вчителя як рефлексивного практика, дослідника, що здатен вивчати власну педагогічну діяльність, аналізувати її ефективність із метою постійного підвищення якості освітньо-виховного процесу молодших

школярів. Отже, рефлексивна діяльність учителя стає не додатковою майстерністю фахівця, а розглядається як усвідомлена частина професійної ідентичності педагога, що цілісно інтегрована в усі професійні компетентності [14].

Особливу увагу хочемо приділити методу *схематизації, який сприяє розвитку рефлексивного мислення вчителів*. Схематизація, на думку А. Тюкова [11], є найважливішим механізмом рефлексії, оскільки «тільки представлена у спеціальних знакових засобах у вигляді цілісної картини діяльність, яка рефлексується, отримує своє усвідомлене інобуття» [11, с. 73]. Метод схематизації передбачає розвиток умінь здійснювати перекодування будь-якої інформації, тексту, проблеми в буквенний запис, модель, схему, що, безумовно, сприяє організації мисленнєвої діяльності особистості, оскільки дозволяє визначити сутнісні ознаки досліджуваного об'єкта [3, с. 228].

За допомогою методу схематизації в майбутніх учителів формується вміння працювати з різними типами схем: об'єктно-онтологічними (для визначення сутнісних характеристик досліджуваних понять і явищ); функціональними (для відображення та осмислення їх процесуальних ознак); організаційно-діяльнісними (моделями, що відтворюють рух процесу мислення під час створення перших двох типів схем).

Рефлексивна дискусія – ще один дієвий метод, який не тільки сприяє розвитку рефлексивних умінь здобувачів вищої освіти, а й дає їм можливість отримати досвід культурної взаємодії в процесі обговорення актуальних освітніх проблем.

Як продуктивна форма співтворчості між усіма суб'єктами навчання рефлексивна дискусія передбачає проходження таких процедур, як: 1) об'єднання студентів у три групи, одна з яких пропонує проект, наступна вносить пропозиції щодо його вдосконалення, а третя синтезує роботу перших двох груп та надає свої конструктивні доповнення; 2) зміна ролей в групах, зокрема, хто був у ролі генераторів ідей стають критиками; 3) рефлексія діяльності кожної групи в різних позиціях. Включення останнього етапу, на наш погляд, є обов'язковим, оскільки спрямоване на розвиток умінь студентів здійснювати рефлексивний аналіз власної діяльності, осмислювати позитивні та негативні сторони своїх ідей, пропозицій і набути досвід прийняття продуктивних рішень під час роботи в групах.

Ефективним методом активізації самостійного осмислення студентом освітніх проблем є *рефлексивний полілог*. Важливим, на нашу думку, є те, що цей метод допомагає створити розвивальний ефект для кожного учасника.

Для розгляду викладач вибирає актуальну освітню проблему, яка потребує аналізу або розв'язання. Процес обговорення здійснюється по

колу від найбільш активного учасника до найменш активного або навпаки. Свої думки щодо проблемної теми студенти висловлюють по черзі, не перериваючи один одного. Заборона на повторення думок попередніх учасників дає змогу досягти ефекту максимального осмислення теми або отримання різних варіантів рішень. Викладач фіксує процес та основні результати обговорення на дошці чи фліпчарті. Відповідно до ситуації запускається нове коло, проте найбільш цінним є спонтанне виникнення полілогу. Це відбувається після альтернативної відповіді одного зі студентів, виникнення нових питань, які потребують аналізу, тощо.

Розвитку рефлексивних умінь здобувачів вищої освіти сприяє проходження навчальної та виробничої практики, під час якої предметом роздумів студентів стають їхні думки щодо правильності вибору професії, аналіз своїх особистісних і професійних якостей, методів і засобів власної педагогічної діяльності тощо. Надзвичайно важливою в цей час є організація керівником практики самоаналізу проведених уроків та рефлексивне обговорення отриманих результатів у групі. Доцільним, на наш погляд, є ведення студентами *рефлексивного щоденника*, в якому майбутні фахівці аналізують набутий педагогічний досвід, занотовують власні думки щодо застосування інноваційних технологій під час викладання різних освітніх галузей. Такий підхід до організації практики розвиває рефлексивне мислення педагога, формує позитивне ставлення вчителя до рефлексивної діяльності, сприяє осмисленню та поглибленню його первинного педагогічного досвіду.

Висновки і пропозиції. Отже, на сучасному етапі розвитку освіти, в умовах реалізації ідей Нової української школи рефлексивні вміння як метавміння стають для майбутнього вчителя початкових класів дієвим механізмом особистісного і професійного зростання, успішного формування власної педагогічної концепції викладання і навчання та сприяють підвищенню рівня професійної компетентності вчителя. Використання рефлексивних методів навчання в процесі професійної підготовки педагогів у закладах вищої освіти спрямоване на активізацію внутрішнього діалогу вчителя із самим собою, формування та розвитку рефлексивного мислення, що впливає на здатність ефективно вирішувати проблеми в життєвих і професійних ситуаціях та створює підґрунтя для свідомого застосування цих методів у майбутній педагогічній діяльності.

Список використаної літератури:

1. Білоконний С.П. Формування рефлексивних умінь студентів педагогічних університетів у процесі педагогічної практики : автореф. ... канд. пед. наук. Черкаси, 2011. 23 с.
2. Герасимова О.І. Формування рефлексивних умінь студентів педагогічного університету в процесі навчання філологічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2014. 20 с.
3. Гура Т.Є. Розвиток професійного мислення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аспект: монографія. Запоріжжя : КПУ, 2013. 304 с.
4. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України / головний ред. В.Г. Кремень. Київ : Юринком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Закон України про вищу освіту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 12.10.2021).
6. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : Институт психологии РАН, 2004. 424 с.
7. Лозенко А.П. Формування рефлексивних умінь у майбутніх учителів початкової школи в процесі дидактичної підготовки : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2010. 25 с.
8. Лопарева М.А. Формирование рефлексивных умений студента в учебно-познавательной деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Оренбург, 2009. 23 с.
9. Маркова А.К. Психология труда учителя. Москва : Просвещение, 1993. 192 с.
10. Марусинець М.М. Рефлексивна парадигма в координатах модернізації підготовки психологів. *Наука і освіта*. 2016. № 10. С. 82–87.
11. Тюков А.А. О путях описания психологических механизмов рефлексии. *Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования*. Новосибирск : Наука, 1987. С. 71–74.
12. Ушева Т.Ф. Педагогические условия формирования рефлексивных умений студентов в учебном процессе вуза : дис. ... канд. пед. наук. Иркутск, 2009. 184 с.
13. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. Москва : Знание, 1964. 489 с.
14. The General Teaching Council for Northern Ireland. Teaching: the Reflective Profession. Belfast : GTCNI, 2011. 51 p.

Andryushchenko O. Scientific and methodological aspects of the development of reflective skills of future primary school teachers

The article explains the relevance of the study of the problem of development of reflective skills of future primary school teachers in the conditions of reflexive-oriented paradigm of education.

Based on the analysis and generalization of psychological and pedagogical literature, it was found that the phenomenon of the «teacher's reflexive skills» is considered from the position of system-thinking, activity, competence, acmeological approaches, as well as in the context of studying reflection as a psychological phenomenon. It was mentioned that in contemporary scientific sources the reflective skills of the teacher are distinguished according to the mechanisms of reflection, the main stages of reflective activity, types of reflection, structural components of activity, in the structure of professional capacity etc.

The substance of the phenomenon of «primary school teacher's reflective skills» was considered in the semantic unity of the basic concepts of «pedagogical reflection» and «facilities» and was characterized as a personal-professional education, a system of reflective actions and operations provided by the teacher, aimed at analyzing various areas of his/her professional activity in order to solve difficult situations.

The mechanisms of reflexive activity were defined as ways of reflexive actions, which become the basic reflexive skills of a primary school teacher in the process of theoretical and practical assimilation.

Emphasis is placed on the need to evolve reflective skills as meta-integral skills, which provide analysis, conscious regulation, forehanded correction of educational and professional activities of primary school teachers.

Some methods of amplification of reflective skills of future primary school teachers were characterized, that are: reflective methods and techniques of learning, identified on the basic mechanisms of reflection; method of schematization; reflective discussion; reflective polylogue; keeping a reflective diary during pedagogical practice.

Key words: *pedagogical reflection, mechanisms of reflective activity, reflective skills of primary school teachers, methods of development of reflective skills of future primary school teachers.*